

Г.Т. Мұхамеджанова*
А.Т. Мұхамеджанова

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: elnur-09@list.ru

Көріктеуіш тілдік құралдар: лингвомәдени талдау*

Аңдатпа. Мақалада тілдік құралдардың лингвомәдени сипаты қарастырылған. Көріктеуіш құралдар қай ұлттың әдеби тілінде болсын негізгі сөздік қорына, сөз қолдану шеберлігі, яғни шешендік өнерінің дамуы мен сол ұлт тілінің ақпараттарды жеткізу мүмкіндігіне байланысты түзіліп қалыптасады. Оның өзгешілігі халықтың айналадағы дүниені көркемдік ой-сезіммен қабылдауына, яғни бейнелі ойлау жүйесіне, оның алуан түрлі болып келуіне байланысты. Қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдардың жалпы табиғатын, көркем туындыда (мәтінде, мәнмәтінде) қолданылу ерекшеліктерін және қолданылуының себептерін анықтау барысында олардың құрамындағы әрбір тілдік бірліктің мағыналық құрылымын, семантикасын, тіркесімділік қабілетін, тіркескен сөздің семантикалық интерпретациясын, тіркесім құрамындағы мазмұндық семантикалық қатынастарды зерделеу маңызды және қажетті. Бұл арқылы мәтін авторының лингвистикалық және лингвомәдени құзыреттілігінің деңгейін бағамдауға болады.
Түйін сөздер: көріктеуіш тілдік құралдар, бейнелеуіш құралдар, метафора, эпитет, теңеу, лингвомәдениеттану.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-137-4-60-69>

*Бұл мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ШЖК АР09259495 ««Жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыру жағдайында көріктеуіш тілдік құралдарды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (орта білім беру жүйесі бойынша) гранттық жобасымен қаржыландырылған.

Кіріспе

Мәдениет пен тіл ерте замандардан бері өзара үздіксіз қарым-қатынаста дамып келеді. Адамның тұрмысындағы, салты мен дәстүріндегі барша мәдени құндылықтар үнемі тілінен көрініс беріп отырды. Өмірлік білімінің негізінде қалыптасқан озық ой үлгілері, ұшталып, қырланған ұғым-түсінігінің барлығы белгілі бір дыбыстық тұлғалармен, яғни сөздермен таңбаланды. Тілдік құралдардың халық мәдениеті дамыған сайын

соған лайықталып, ақпарат жеткізу қабілеті жетіліп, қолданыстағы икемділігі артып, тұрақты тілдік формалары қалыптасады. Ол формаларының қатарына дәстүрлі көріктеуіш құралдарды жатқызуға болады. Бұл, бір жағынан, тілдің икемділігі мен мәдениетінің әрі мәдени дәрежесінің көрсеткіші. Мысалы, *еліктің лағындай, екі көзі ботадай, нұрлы жанар, қарақат көз, талшыбықтай майысқан* т.б. тұрақты теңеулер сүйкімділікті, нәзіктікті білдіретін эмоциялық реңкке ие сөздер. Тілдік тұрғыдан олардың мағыналары мен сол мағы-

надағы түрлі эмотивті ақпараттардың сипатын танысақ, мәдени тұрғыдан сол сөздердің шығу тегіне, яғни сол сөзбен аталып тұрған зат пен құбылыстың ұлттық танымдағы орнына мән береміз. *Еліктің лағын, ботаның көзін, қарақаттың түсін, талдың шыбығын* өзге ұлттың көзімен қарау бар да, қазақтың көзімен қарау бар. Қазақтың көзімен біз жай ғана қарай алмаймыз, осы сөздердің мазмұнына байланысты таным кеңістігіміздегі ертеден орныққан ұғым-түсініктеріміз оған мүмкіндік бермейді. Ботаның көзін басқа ұлт өкілінің, ғасырлар бойы малмен етене өмір кешіп келе жатқан қазақ секілді сезінуі екіталай. Сезінгеннің өзінде де, кездейсоқтық болмаса, дәлме-дәл қайталауы қиын.

Сол секілді қазақ халқының тұрмысы мен тіршілігінің негізінде ұлттық мәдениетінің негізгі тұғырлары орнықты, олардың қатарына халықтың жануартану, өсімдіктану, табиғаттану әлемі арқылы қалыптасқан көріктеуіш тілдік құралдардың кешенін жатқызуға болады.

Зерттеу әдістері

Семантикалық талдау – лингвистикалық әдістің бірі; сөздің ішкі мағынасын, бірнеше сөз дәнекерлескен жағдайда туындайтын жаңа мағынаны анықтау мақсатында жеке сөздің, семалық, семемалық құрылымы қарастырылады.

Компонентті талдау – сөз мағынасының құрылымын анықтау әдісі. Компоненттік талдау арқылы тілдік құралдардың құрамындағы әрбір тілдік бірліктің мағыналық құрылымын, семантикасын, тіркесімділік қабілетін, тіркескен сөздің семантикалық интерпретациясын, тіркесім құрамындағы мазмұндық семантикалық қатынастарды зерделей аламыз.

Лингвомәдени талдау – бағалауыштық, қарқындылық, образдылық, экспрессиялы-эмоционалдық тұрғыдағы тілдік құралдардың семантикасында, екінші лексемамен тіркескен жағдайдағы семантикасында ұлт мәдениетінің экстралингвистикалық мазмұнының көрініс табуы.

Талқылау

Тілдегі әрбір сөз сол тілді қалыптастырушы әрі тұтынушы халықтың дүниетанымынан хабар береді. Яғни белгілі бір тілдік тұлға (индивид) заттың немесе құбылыстың сырларын тани келе, оны белгілі бір сөзбен атайды, ол атауды қоғамның барлық мүшелері пайдаланғанда, тану процесі кеңейіп әрі тереңдей түседі. Біршама уақыт өткенде жинақталған ұғымдар арқылы әлгі сөздің мағынасы толығып, ол атап тұрған зат не құбылыстың көпшілік түсінігіндегі болмысы сомдалады. Атауға ие болған зат немесе құбылыстың айналасында баршаға ортақ тұрақты көзқарас қалыптасады – бұл сөздің нормалануының көрсеткіші. Тіл мәдениетінің бір көрсеткіші – тілдік норма. Ғасырлар бойы тәжірибеде сыналып, ұлттық болмысы сомдалып, біртұтас кешенді жүйесі қалыптасқан ұлы мұраның қалыбы мәдени сапасының басты белгісі болып табылады. Біртұтас кешен аясына, түрлі салаларға бөлінетін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормалар шоғырланған. Тілдің сапасына қойылатын шарттар негізінен осы нормаға сәйкес айқындалады.

Бірақ әрбір жеке адамның сөйлеу актісінде объективті, субъективті элементтер қатар орын алып отырады. Мәселен, Абай шығармаларында кездесетін «Гүл мен ағаш *майысып қарағанда, Сылдыр қағып, бұраңдап* ағады су» немесе «нұрлы ақыл» деген тіркестердегі *майысып қарау, нұрлы ақыл дегендер жоғарыда аталған нұрлы жанар, талшыбықтай майысқан* деген тұрақты тіркестерді салыстыра қарағанда, субъективті, жеке қолданыстың көрінісі. Бірақ бұл тіркестер – халық пайымындағы образдылықтың прототиптері, сондықтан оларды танып-білу қажет. Бұл ретте концептілік талдау, лингвомәдени сипаттарды анықтау қажет болады. Өйткені мәтін көлеміне түскен сөз де, жалпы мәдениет те интерпретацияны талап етеді. Интерпретация жүргізілгенде, адам санасындағы үдерістерге, яғни сөзді танып-білуге әсер етуге болады. Жалпы мәдениетте де, тілде де консервативтілік пен жаңашылдық қарама-қайшы келіп, өзара күресіп отырады. Ұлт мәдениетін сақтау жолында қазақтың

ежелгі салт-дәстүрлерін енгізе отырып, олардың қатарына қазақ тарихы мен тұрмысында болмаған жаңашыл дәстүрлер де енгізілуде. Олар жайындағы көзқарастарда консервативтілік және жаңашылдыққа бейтарап тұрғыдан қарау, сондай-ақ қолдау жағдайы да бар (бұған үйлену тойының салтына енгізілген және орныға бастаған шырақ жағылған торт ұсыну жайын атап өтуге болады). Сол сияқты тіл қолданысында да бұрыннан бар сөздерді, әсіресе тұрақты тіркестерді бұзбай қолдануды талап ету жағдайы бар. Бірақ жоғарыда атап өткеніміздей, тілдің стандарттылыққа бет бұруы, ең бастысы – тіл байлығын меңгерудің бәсең дамуы салдарынан тілдік бірліктердің тұрақты құрылымы өзгерген бірқатар фактілер орын алуда. Мысалы, *Біреудің жоғын біреу ысқырып жүріп іздейді (салыстырыңыз: біреудің жоғын біреу өлең айтып жүріп іздейді) немесе Қарауытып бүйе аяқтанып алған қалың қас үрні-түрні; соғымның етіне тояттап* бусану («Қазақ әдебиеті» газеті, 2019) дегендер тіл қорындағы байлыққа консерватив көзқараспен қарағанда, сөз мәдениетіне нұқсан келтіретін нормадан ауытқушылық болып табылады.

Лингвомәдениеттану ғылымы бойынша мәдени маркерленген тілдік бірліктерді анықтау және олардың қандай дереккөздерде орын алатынын белгілеу маңызды болып табылады. Осыған байланысты ғылымда лингвомәдени бірлік (лингвокультурема) термині ұсынылған. Әзірше зерттеулерде аталып жүрген лингвомәдени бірліктер төмендегілер:

1. Халық пайымында орныққан символдар, стереотиптер. Мәдени символдар мен мәдени стереотиптер тіл қолданысқа түскенде жалпы мәдениетті танытады, олар халықтың қабылдауы мен түсінуін көрсетеді. Қазақ ұғымында «қоңыр» немесе «сары» сөздері символ қатарларын құрайды. «Сары күз», «қоңыр күз», «қара күз» т.б. секілді тарихы тереңнен бастау алатын дәстүрлі тіркестер тілімізде – қазақы ұғым атауы. Құрамындағы сын есімдердің сындық мағынасынан гөрі сапалық бояуы қою, яғни ауа райының сипатынан да хабар береді. Көркем шығармаларда көбіне күз суреттерін беруде көріктеуіш құрал ретінде де қолданылады. «Қазақ әдеби тілінің сөзді-

гінде» «Сары күз. Күн салқындап, дала сары ала тартқан күйге енген кез; нағыз күз», «Қоңыр күз. Күздің ауа райы жылы және құрғақ кезі», «Қара күз. Күздің ортасынан асқан шеніндегі суық мезгіл, нағыз күз, суық күз» [1, 132]. Қазақтың дәстүрлі ұғымындағы бұл сөздердің тура мағынасы осындай. Бұл орайда қазақ даласының табиғаты мен ұлттық таным аясындағы күз туралы ұғымдардың сипаты тура мағынасында беріліп отыр. Енді мынандай бір мысалдар арқылы күз сөзінің көріктеуіш құрал ретіндегі қызметіне тоқталып көрелік. Күзгі табиғат бояуы мен суреттері ақын танымында қорытылып, көркем сезімдерді жеткізудің құралына айналады: «Тырау да тырау тырналар ұшқан қоңыр күз, Сұрауда жүр-ау қайда екен біздің қоңыр қыз» (Ә. Ботпанов). «Күз жетсе қоңыр самал боп» (Е. Раушанов). Қоңыр күздің суреттері мен қоңырқай көңіл-күйі бірін-бірі толықтырып, өлеңнің көркем болмысы оқырман сезіміне әсер етеді. «Қоңыр күз» тіркесінің ақын қиялы арқылы мағыналық кеңістігі осылайша құлашын кеңге жайып отыр. Осы секілді «сары күз» тіркесінің де көріктеуіш құрал ретінде қолданылғанда мағыналық аясының кең екенін көруге болады:

Сары дала, қайың да сары, қайғым да,
Сары уайыммен сандалып сабылмаймын ба?

Сары күз кетсе жыл салып қайта қауышар,
Сары алтын уақыт осылай оралмайды ма?
(А. Сейдәзім)

Ал «қара күз» тіркесінің қолданысынан күз мезгіліндегі ауа райының болмысы кейіптеу арқылы көрінеді. Сол мезгілдегі табиғаттың мінезі адам кейпінде беріледі:

«Қаһарға мінген қара күз

Тұратын тыста ысқырып» (Е. Раушанов) немесе «Қалжырап жатыр қара күз» (Е. Жақыпбеков) – деген жолдардан кейіптеу түріндегі көріктеуіш құралдарының тамаша үлгілерін көреміз. Осы өлең жолдарындағы қолданыстар тек қазақы таным үлгісінің негізінде дамып жетіліп, жаңа сапалық деңгейге көтерілген. Табиғат суреттерін кейіптеу Абай өлеңдерінде шеберлікпен сомдалатынын «Сұр бұлт түсі суық, қаптайды аспан» (Абай)

т.б. секілді жолдардан жақсы білеміз. Осы ақындардың тіліндегі «қаһарға міну, тыста ысқырып тұру», «қалжырау» немесе Абайдың күзді кейіптеуіндегі «түсі суық» тек адамға ғана тән әрекеттер мен сындық белгілер.

2. Екінші тілдік бірлік ретінде фразеологизмдерді атауға болады. Орыс тіл білімінде бұл жайт В. Телияның және оның мектебі өкілдерінің зерттеулерінде терең қарастырылған. Лингвомәдени сипаты бар орыс тілі фразалық тіркестері бойынша ауқымды эмпирикалық материалдар жинақталған, сөздіктер жасалған. Қазақ тіл білімінде фразеологизмдер көптеген зерттеулердің негізгі тірегі болып келеді. Қажетті мәлімет беретін ауқымды лексикографиялық еңбектен (І. Кеңесбаев) басқа да фразалық тіркестердің сан салалы қырлары талданған және талдану үстінде. Лингвомәдениеттану аясынан қарастырғанда, фразалық тіркестердің талданатын тұстары да жеткілікті, қазіргі кезеңде әртүрлі типтегі дискурстарда фразалық тіркестердің қолданысы, мәдени коннотацияға ие фразеологизмдерді жеке адамның тілдік құзыретінің көлемінде қаншалықты екендігі анықталып, талдауды қажет етеді. Қазақ тілі фразеологизмдерінің қазіргі тіл қолданысындағы сипатын белсенді фразалық тіркестер және бәсең қолданыстағы тіркестер деп екі топқа шартты түрде ажыратуға болады. Өйткені қазіргі қазақ тілінде сөйлейтіндердің қабылдауында белсенді орныққан фразалық тіркестер бар да, көркем шығармаларда ғана ұшырасатын, жалпы қолданысқа аз қатысатын тіркестер бар.

Мысалы, «Елең-алаң» романында қолданылған *ит арқасы қиянда, көзбен көріп, қолмен ұстатқандай; қолымен от көсеу; көз сүзу; көңілі су сепкендей басылды; ит етінен жек көру; қол ұшын беру; қызыл шеке болу; төбесін көкке жеткізу; екі езуі екі құлағына жету; айы оңынан туып, тасы өрге домалау; төбесі көкке жеткендей; көз майын аямай сарқу, қалтасын қағу; зарығып көрген; көздеріне шоқтай басылады; көздің жауын алады* (Елең-алаң) типтес тұрақты тіркестердің немесе «Ақ боз үй» шығармасындағы *Пахраддин сәл ығысып, бұған көз қиығын тастады. Бірақ тіс жармады, Қабағы қарс*

жабылып түн өлкесіне бұ да қарады. Ақыры шыдамады, талағы тарс айырылды. Ойы осы жерге келгенде зығырданы қайнады деген мәнмәтіндегі фразеологизмдер функционалдық стильдерде таңдалып, негізінен көркем әдебиет тармағында жұмсалады. Олардың лингвомәдени мазмұны жоғары. Сондықтан қазіргі тілдік тұлғаның лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыруда қазақ тілі фразеологизмдерінің белсенді қолданысқа түсу жолдарын қарастыру қажет болады.

3. Сөз болып отырған саланың лексемадан бастап тұтас мәтінге дейін нысан мен мазмұнды қамтитын кешенді тілдік бірліктері де бар. Бұл қатарда ұлт мәдениетінен ассоциация тудыратын **көріктеуіш құралдарды** атап көрсетеміз. Зерттеу еңбектерде тілдің көріктеуіш құралдары лингвомәдени бірлік ретінде арнайы аталмағанымен, этнореалий сөз, халық түсінігіндегі образдың тіректері ретінде қарастырылып өтіледі. Нақты айтқанда, көріктеуіш құралдардың лингвомәдени мазмұны жеке-дара талданбай келеді.

Кейбір еңбектерде мәдениеттің бейнесін беретін образдылық айтылады [2]. В.Н. Телия лингвомәдени мазмұны айқын байқалатын тілдік фактілерді одан әрі жинақтау арқылы лингвомәдениеттану саласының объектілерін одан әрі кеңейте түсу қажет екендігін айтады [3, 26]. Осы тұрғыдан қарағанда, көріктеуіш тілдік құралдардың қатарындағы мәдениеттен хабар беретін, мәдениет пен халықтың қабылдауынан ассоциация арқылы жасалған көріктеуіш тілдік құралдар да лингвомәдени бірлік ретінде танылуы әбден заңды.

Жоғарыда айтылғанындай, ғалымдар концепт ретінде абстрактілі ұғымдарды алады. Ал қазақ пайымында жеке сөз арқылы ассоциация көбірек туындайды да, осы жеке сөз көбіне-көп абстрактілі ұғымға айналып кетеді. Қазақ лексикасының қорындағы *ай, күн, ағайын, мойыл, қарақат, бота, елік, көз, қарлығаш* типтес нақты лексикадан *басқа абырой, нұр, тіл, намыс, күй, арман, қоңыр, сары, жасыл, қара, ел, тыныштық, қайрат, тәуекел, батырлық, дүние, пенде* тәрізді көптеген сөздердің тірек болуы арқылы жасалатын **теңеу, метафора, мето-**

нимия, синекдоха, эпифора, эпитет сияқты сан түрдегі көріктеуіш құралдарда лингвомазмұн терең. Оларды оқыту-меңгерту, коммуникативтік актіде белсенді қолданысқа айналдыру маңызды. Осы арқылы қазақ тілінің өміршеңдігін тұрақтандыра түсуге болады.

Көріктеуіш тілдік құралдардың лингвомәдени сипатына қатысты нақтылай түсетін жайттар бар. Оның ең бастысы – образдылық жасау кеңістігінің барынша өрісті екендігі. Қазақ тіліндегі тұрақты көріктеуіш құралдармен қатар, әсіресе көркем әдебиетте сан түрлі жаңа / авторлық қолданыстың образ / субъективті образ / стильдік қолданыс түріндегі бірнеше параметрлермен бағалауға болатын, тұрақты көріктеуіш құралдардан тыс тілдік бірліктер кездеседі. Олардың прагматикалық мәні аса жоғары.

Бірнеше мысал келтіреміз:

Онсыз да от басқандай болып отырған түрік сұлтанының бір күні оң құлағынан, бір күні сол құлағынан сыбырлап, қолтығына шоқ басты; бірі шыңның басынан, екіншісі етегінен тіл қатқан; Шошаңдаған қамшылары біресе қалың шерудің ортасындағы көп күймені, біресе айналадағы жаңғыз сырғауыл жақты нұсқайды; атан жіліктей жігіт келді; Кешегі жер көкіректердің кеудесі бүгінде қалай-қалай өр боп кеткен, кешегі өр көкіректердің кеудесі бүгінде қалай-қалай жер боп қалған! (Ә. Кекілбаев);

Өзінің түрі мынау жаман торының арқасында суырша сопайып отырған. Шоқпыт үйден шыққанын былай қойғанның өзінде, қара басынан да бір көз қонақтар ерекше қасиет табылмайды-ау; Қысық көз, арық пышақтың қырындай сопайған қара бозбала (С. Елубай); Қайыс белбеулі, қайыс қара жігіт; ашамай сүйекті ірі жігіт; жел ұрған құрақтай; ай сүттей; қоян тобығындай; қарлығаш қанатындай (Д. Досжан) мәнмәтіндері мен сөз тіркестерінде көріктеуіш құралдардың сан түрі – теңеу, эпитет, эпифора, синекдоха, қайталамалар бар. Бұлардың лингвомәдени мазмұнын танытып және дәлелдеп тұрған лексемалар – шоқ, етек, тіл, қамшы, көкірек, кеуде, қара, пышақ, қайыс, құрақ, ай, сүт, тобық, қарлығаш, атан жілік, сүйек сияқты лингвомәдени мазмұндағы, халық пайымында ассоциация тудыра-

тын тілдік бірліктер – константтар және олар автор тарапынан жасалғандар болғанымен, лингвомәдени бірлік ретінде танылады. Оларды қазақ тілін жетік білетін субъект бірден ұғынады. Берілген лексемаларды лингвомәдени бірлік деп танудың басты тірегі – олар ұлттық құндылықтардың құрамдас бөліктері; менталдылықтың үлгілері, сондықтан осы сөздер арқылы жасалғандар тың / жаңа / стильдік қолданыс / авторлық қолданыс болғанымен, тіл байлығының бір көрінісі болып табылады. Міне, сондықтан оларды ресімдеу (тіркеу) маңызды. Әрине, тың сипаттағы көріктеуіш құралдар нормативті сөздіктерге енгізу міндетті емес екендігі мәлім. Бірақ тілдің ұлттық корпусы жасалатын жағдайда лингвомәдени бірліктердің арнаулы сөздігі жасалуы тиіс және олар семантикалық, логикалық, философиялық тұрғыдағы анықтамалармен берілуі тиіс.

Бұдан бұрын көрсетілген, лингвомәдени бірлік ретінде аталған тілдік бірліктердің лингвомәдени мазмұнын, сөз жоқ, белгілі бір әдістерді қолдануға тура келеді. Нақты айтқанда, белгілі бір тілдік бірліктің, мысалы, көріктеуіш құралдың құрамындағы жеке сөздің ұлттық мәдениеті мен тарихына, қоршаған ортаны қабылдау пайымына байланысы бар екендігін дәлелдеу үшін белгілі бір әдісті қолдану қажет болады. Бірақ осы сала бойынша ғылыми еңбектерде лингвомәдени (лингвокультурема) айқындап беретін нақты бір әдіс аталмайды.

В. Воробьевтің пікірінен, лингвомәдени бірлік тілдік және тілден тыс мазмұнның бірлігі болып саналатын кешенді тілдік бірлік болғандықтан, көптеген еңбектерде бұл бірліктерге семантикалық талдау жүргізіледі.

Лингвомәдени бірлікті ажырату үшін танымдық-мәдени интерпретация әдісін қолдануға болады. Мысалы, қазақ ұғымында *қарлығаш* сөзі фразеологизмдердің, тұрақты тіркестердің, паремияның, түрлі образдардың құрамында кездесіп, белгілі бір ұлттық танымды білдіреді. Ұлттық таным тұрғысынан қарағанда, «*қарлығаш* – тіршілікке, тіршілік иесіне, адамзат баласына әрқашан қамқорлық жасауға тырысатын, мейірімді, қайырымды

құс. *Қарлығаш* – жақсылықты әкелуші, жақсылықтың нышаны. *Қарлығаш* – сұлулықтың белгісі» осылай тарату танымдық-мәдени интерпретацияның үлгісі болып табылады. Бұған *қарлығаштың қанатындай, қарлығаштың қанатымен су сепкендей, қарлығаш қас, алғашқы қарлығаштар* сияқты тіркестер қалыптасқан.

Көріктеуіш тілдік құралдар *масс-медиа тілінде* ерекше орын алады. Қазақ тіліндегі көріктеуіш тілдік құралдардың басты сипатына ғылыми еңбектерде негізінен көркем әдеби шығармалардың тілдік-жанрлық ерекшеліктері тірек болып келгені белгілі. Сөйтіп, көріктеуіш тілдік құралдардың функционалдық стильдердің басты түрлері бұқаралық ақпарат құралдарында қолданысы жеке-дара талдана қоймаған. Шын мәнінде, бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде, олардың жазба нұсқалары – мерзімді басылымдар қазақ тіліндегі көріктеуіш құралдардың барлық ерекшеліктерін дамыта алады.

Мерзімді баспасөз құрылымы жанры мен тақырыбы жағынан сан түрлі болатындығы белгілі. Жалпы, ғалымдар газет мәтінінде «стильдердің араласуы» жоғары екендігін, фактілік, талдамалық ақпаратты жеткізуде тіл қорының барлық дерлік бірліктері қолданылатындығын көрсетеді. Оның үстіне қазіргі қазақ баспасөзі ақпарат беруші функциядан гөрі қабылдаушыға әсер ету функциясын үстем етеді. Сондықтан қазақ баспасөзінің қазіргі тілінде еркіндік, ақпаратты жеткізуде тілдің образды нұсқаларын, оның ішінде көріктеуіш құралдарды пайдалануы басымырақ көзге түседі. Әсіресе ғалым Қ. Есенова атап өтетін ғаламның ақпараттық бейнесін жеткізетін көріктеуіш тілдік құралдардың қолданысы көлемі мен сапасы жағынан аса жоғары. Көріктеуіш тілдік құралдардың тілдік (язык) және сөйленіске (речь) тән, авторлық, индивидуалды қолданыстары фактілік ақпаратты коммуникативтік стратегияны атқару мақсатында жиі пайдаланылады. Бұрынғы кезеңдерде осындай авторлық, индивидуалды қолданыстар сөз мәдениеті тұрғысынан көбіне-көп стильді ауытқушылық тұрғысында бағаланып келген еді. Қазіргі тұстағы тілдік бірліктерді пайдаланудағы еркіндік мәселеге жаңа бағыттардың

аспектісінен қарауды қажет етеді. Адресанттың (газет мәтінін жазушының) тілдік бірліктерді пайдаланудағы еркіндігі қазіргі кезеңде антропоэзектік бағыт тұрғысынан да талдануы қажет.

Орта есеппен 290 тілдік бірліктен тұратын «Ұлт рухына дем берген. Белгілі қаламгер, киносценарист, аудармашы Жұмабай Тәшенов биыл 90 жасқа толар еді» деп аталатын газет мәтіні («Түркістан» газеті, 2015 жыл, 5 қараша) негізінен фактологиялық ақпарат беруді мүдде еткен. Онда публицистикалық стильге тән стильдік байлаулы лексикамен қатар нақты фактілерді дәлелдейтін жер-су атаулары (Алматы, Қарақалпақстан, Бесқала – шамамен 5%), номенклатуралық атаулар (жарияланған еңбек, кітаптар, кинофильмдер атаулары – шамамен 10%), кісі есімдері (Әлия Молдағұлова, Әмина Өмірзақова, Шәмшет, Күнжан, Қадір Мырза-Әлі, Иран-ғайып, А. Фадеев, Н. Некрасов және т.б. – шамамен 10%) қолданылған. Сонымен қатар автордың коммуникативтік стратегиясы оқырманға әсер ету, пікірге қозғау салу болғандықтан, көріктеуіш тілдік құралдардың сан түрі кездеседі. Олар шамамен мәтіннің 30%-ын құрайды.

Мерзімді баспасөз тілі (кең көлемде атағанда публицистикалық стиль) – қазақ әдеби тілінің барлық мүмкіндігін көрсететін әрі сақтайтын маңызды сала. Оқырмандарды сауаттылыққа, сөздерді, тіркестерді дұрыс айтуға, жазуға үйрететін тәрбие құралы болып табылады. Публицистикалық стильде жазылатын шығармалардың басты белгілері – әсер ету, иландыру, императивтік (үстемдік), көпшіліктің назарын аудару, сендіру, саяси бағыттың айқын болуы. Бұл барша тілдердегі публицистикалық стильге қойылатын талап. Ал осы талаптардың орындалуы жеке тілдердің өзіндік ұлттық ерекшеліктерімен тікелей байланысты жүзеге асады. Жоғарыда келтірілген мысалдарда тілдік көріктеуіш құралдардың прагматикалық қуаты аса күшті. Сонымен қатар автор тарапынан қолданылған екі құбылыстың қарым-қатынасының ұқсастығынан немесе контраст болуынан пайда болғандар (метафора); мағынасы тығыз

байланыстағы сөздермен қайтадан атау (метонимия); тұтастық пен жекелікті сәйкестендіру (синекдоха); ұғымның, құбылыстың аса маңызды жағын айрықшалап сипаттау (перифраза) және басқалар тәрізді мағыналарды мазмұндап тұрған сан алуан тілдік бірліктер – қазіргі қазақ масс-медиа тілінде кездесетін көріктеуіш құралдардың басты белгілері. Атап өтетін жайт – тілдік көріктеуіш құралдардың лингвомәдени мазмұны жоғары екендігі, олар адресат үшін жоғары деңгейде түсінікті екендігі дау тудырмайды. Авторлық қолданыстарға келетін болсақ, олар алдымен ғалым Қ. Есенова көрсететіндей, жоғары прагматикалық әлеуетке ие, «олардың прагматикалық әлеуеті семантикалық аясының кеңдігіне, ... қолданыстардың түрленуге, трансформациялануға бейімділігіне және экспрессивтілік мәнінің жоғарылығына тікелей тәуелді болады» [4, 10]. Бұл арада ғалым семантикалық аясының кеңдігі дегенде, ұлттық мәдени мазмұнға ие сөздердің маңыздылығын айтып отыр деген ойдамыз. Осы тұрғыдан қарасақ, мысалы, *қазақ қолы, тәзімді, көкірек, тауқымет, көзайым, ай, жарық, етек, дарқан, атажұрт, сабижүрек* типтестердің қазақ тілін ана тілі ретінде ұстанушының – тілдің төлиесінің санасында белгілі бір ассоциация тудырады, әсер қалдырады, өйткені олар ұлттық тіл мен ұлт мәдениетінің өзара қарым-қатынасынан пайда болып, тілдің төлиесінің санасында орныққандар.

Көркем публицистикалық шығармаларда функционалдық стильдің заңдылықтарына орай тілдік нормалар берік сақталады, сондықтан эмоция мен экспрессивтілікті жеткізу мүмкіндігі шектеулі. Дегенмен шебер публицист тілдік құралдарды ұтымды пайдалана отырып, кейіпкердің немесе өзінің нақты адами қалпын, адамгершілігі мен азаматтық позициясын, қоғамдық-әлеуметтік, саяси өмір шындығын және, ең бастысы, өзінің көңіл күйін нақты суреттей алады. Демек, көркем публицистикалық туындыда да шынайы көркем образ жасау мүмкіндігі бар. Академик Р.Сыздықтың: «Көркемдік пен образдылық (бейнелілік) тек көркем әдебиетке ғана тән емес, публицистикадан да, тіпті ғылыми әде-

биеттен де табылады» – деген пікірі осы ойымызды растай түседі [5, 173].

Жанры «көркем-публицистика» немесе «көркем очерк» деп аталатын К.Оразалиннің «Абай ауылына саяхат» атты жинағынан алынған тілдік фактілер осы ойымызды бекітеді. Ең алдымен, экстралингвистикалық сипатына келетін болсақ, бұл кітапта халқымыздың ұлы перзенті Абай ауылының өткені мен бүгіні, Шәкәрім, Мұхтар есімдерімен байланысты тарихи орындар әңгімеленеді. Шыңғыс өңірінің тіршілік-тынысы, әсем табиғаты көркем суреттеледі. Абай мен Мұхтар есімдеріне байланысты жерлер тарихы баяндалады, екі алыптың туындыларында суреттелетін кейіпкерлер жайында нақты деректер келтіріледі.

Көркем-публицистикалық шығарма немесе көркем очерк – басқа да публицистикалық шығармалар секілді ұлттық дүниетанымның көрінісі, үлкен мәні бар жанр. Образ көркем шығармаларға ғана тән, очеркке тек нақтылық керек деген пікірде біржақтылық бар. Очеркшіге өмірдің қайнаған ортасында жүрген, сол ортаның елеулі де қалаулы тұлғасы ретінде танылған, болмыс-бітімі үлгі-өнеге боларлық кез келген адам кейіпкер бола алады. Қаламгер үшін очерк кейіпкерінің мінезін, рухани жан-дүниесін, мақсат-мүддесін, ой-сезімін шыншылдықпен суреттеу – образ жасаудағы, характер ашудағы басты мұрат болса керек. Жазушының міндеті – өмірді көркем нақышпен бейнелеу. Очеркте оқиғалар мен фактілер жаңа мазмұнға ие болады, көркем образға кенеледі. Егер очеркте образдылық болмаса, хабар мен корреспонденциядан айырмашылығы болмас еді. Очеркті образды публицистикадан бөліп қарауға келмейді. Оның әңгіме, повесть, романның басты айырмашылығы – публицистикалық элементтерінің басымдығында. Очерк өмір шындығын көркем құралдардың көмегімен (образдылық, портрет, сюжет, композиция, пейзаж т.б.), сонымен қатар публицистикалық элементтердің (публицистикалық жинақтау, тарихи параллель, аналогиялық цитата, цифр, құжат, қаулы-қарар, өлең-жыр т.б.) көмегімен жеткізетіні мәлім [6].

Осыған сәйкес талап публицист-очеркшілер алдына шығарманың лексикалық сипатын қоюландырып, экспрессивті реңін әсерлендіре түсу міндеті қойылады. Жоғарыда аталған деректі шығармада жиі кездесетін сөздің бірі – «шеңгел». Әдетте, «шеңгел» сөзі тура мағынасынан гөрі коннотатты мәнде көбірек жұмсалады, негізінен бірнеше сөзбен ғана тіркесіп (мысалы, қанды шеңгел), эмоционалды реңк құрайды. Ал автор бұл сөзге ерекше мән беріп, экспрессивтілігін күшейте түскен. Деректі шығармадан мәтін ұсынамыз: «Тұтас халыққа түскен ашаршылықтың ауыртпалығын Абай жерлері көтере алмай, туған жерлерінен қоныс аударып, өлімнің қанды шеңгелінен аман қалу үшін шет жерлерге тентіреп кетті». Мұндағы шеңгел сөзінің түсіндірмелі сөздіктегі мағынасы: 1. Аңшы құс аяғындағы төрт саусағының сыртқы жағындағы шынашағының атауы. 2. Саусақтарының тарбиып кең ашылған аясы, уыс. 3. ауыс. қоршау, қамау [7]. Контекстен көріп отырғанымыздай, автор бұл сөздің ауыспалы мағынасын қолдану арқылы сол кездегі адамдардың жай-күйін, ашаршылықтың қиындығын, ауыр кезеңді суреттеген. Сонымен қатар *шеңгел* сөзін *ашаршылықтың қанды шеңгелі, аштықтың қанды шеңгелі* тіркестерінің құрамында кездестіреміз. Осы бір ғана факт, яғни бір сөздің бірнеше жаңа тіркестер жасауы және оның деректі шығармаларда қолданысы сөз болып отырған тармақтың бір белгісін танытады.

Шығармада *әсем астана, жарқын бейне, әсем дауыс, терең ой, күміс көмей, дүлдүл әнші, көрікті жер* секілді тіркестерден автордың қазақ әдеби тіліне тән сөз орамдарын, тұрақты элементтерді, қалыптасқан, көсемсөз иесіне тән тіркестерді кеңінен пайдаланған. Қазақтың сан ғасырлық тарихында ерекше орын алатын ұлы ақын даралығын таныту мақсатында экспрессиясы мол сөздер өз орнын тапқан. Мысалы, *қанатты ой иесі, қыранның көзі* тіркестері көпшілік қаламынан табылмайтын жеке авторлық, яғни окказионал тіркестер болып табылады.

Автор заттың, құбылыстың ерекше бейнесін көрсету үшін эпитеттерді молынан жұм-

саған. *Айдыны шалқар арналы Ертіс, лоблыған көңіл, салалы сақалы, тік жағалы қамзол, жалынды большевик, беделді жас, жылы жүрек, озық қауым, жылы сөз, кең пейіл* сияқты тұрақты эпитеттермен адам портретін жасау кезінде кейіпкерлердің келбетін көз алдымызға әкеледі. Мысал ретінде мына бір үзіндіні алайық: «*Оң жақтан санағанда ортадағы қатардың алдыңғы қатарында 18 жас шамасындағы бойшаң әрі сұлу қазақ жігіті отырды. Сыртынан қарағанда, ерекше ұқыпты киінген, өзіне жарасымды, қою қара шашы бар, бет бейнесі сәл сарғыштау келген, қалың ерінді, қыр мұрынды, ойлы қара көзді және биік маңдайлы жігіт – Мұхтар Әуезов еді*». Осы үзіндінің өзінен-ақ оның қандай адам екенін, автор қай қырынан көрсетпек болғаны байқалады. Сыртқы келбеті М. Әуезовтің өте мейірімді, келбетті, айрықша саналы, жауапты адам екенін айтып тұрғандай. Автор оны оқырманы сүйсінгендей етіп суреттейді. Сондай-ақ *зор денелі, сұйық мұртты, шоқша сақалды, қоңырқай өңді* адамның бет-әлпетін суреттейтін эпитеттер кездеседі.

Нәтижелер

Қазақ тілінің көріктеуіш құралдары дәстүрлі және индивидуалды (авторлық түрлерге) ажыратылады. Тұрақты теңеу, фразалық тіркес, тұрақты метафора мен метонимия, мақалдар мен мәтелдер сияқты дәстүрлі көріктеуіш тілдік құралдармен қатар қазақ көркем туындыларында тілді пайдаланушы (жеке адам – көркем шығарма авторы) тарапынан жасалатын индивидуалды көріктеуіш құралдар еркін және жоғары жиілікпен қолданылады. Олардың пайда болуы жеке адамның концептуалды жүйесі мен қоршаған ортаның барша сипатын танып-білуіне, пайымдауына және қорытуына, сондай-ақ көріктеуіш, образдылық мақсатқа іріктелген әр лексеманың лингвомәдени ерекшелігі мен өз концептуалды өрісінің арасындағы көлемге байланысты. Осының нәтижесінде коммуникативтік актіде көріктеуіш құралдардың жаңа үлгілері вербалданады. Қазақ тілі көріктеуіш құралдарының лингвомәдени сипатын зерделеудің маңыздылығы келесі факторларға тіке-

лей қатысты: қазіргі лингвистика тілдік бірліктердің қолданысын антропоэкетік арнада, адамның (белгілі бір ұлт өкілінің) ойсанасында орныққан ұлттық белгілер мен ұлт мәдениетінің арасындағы тығыз байланыстың тіл арқылы вербалдануын зерттеуге басым түрде бет бұрып отыр.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазіргі жаһандану заманында, көптілділік орныққан қоғамда, ақпараттар ағыны жеке адамға жоғары деңгейде әсер етіп отырған кезеңде көріктеуіш құралдар туралы мағлұматты тереңдету және

олардың ұлт – тіл – мәдениет тұтастығынан туындайтын лингвомәдени ерекшелігін зерделеу қазақ тілінің басқа тілдермен бәсекелестігін жоғары деңгейге көтеруге үлес қосатын маңызды фактор болып табылады.

Көріктеуіш құралдар – жеке адамның, және тұтастай алғанда, нақты бір ұлттың әлемнің тілдік бейнесін қалай қабылдап, қалайша танытындығын бейнелейтін, қоршаған орта және оның жекелеген фрагменттері жөніндегі білімінің көлемін концептуалдайтын, ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін көрсететін, ұлттық тілге тән эталон-үлгілерді, символ-нышандарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін ірі ұлттық-мәдени тілдік құбылыс.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1983. – Т.7. – 672 б. –
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования. – Волгоград: ВолГУ, 2007. – 400 с.
3. Арутюнова Н.Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры // Филологические исследования. – М.: Наука, 1990. – С. 8.
4. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2007. – 343 б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
6. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер: филол.ғыл.док. ... дис. – Алматы, 1999. – 242 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. – Т.10. – 512 б. –

G.T. Mukhamejanova, A.T. Mukhamejanova

M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

Expressive means: linguocultural analysis

Abstract. The article considers the linguocultural character of expressive means. Expressive means are formed depending on the basic vocabulary of a nation in the literary language, the ability to use a word, on the development of oratory and the ability of the language of this nation to transmit information. Its specificity is due to the artistic perception of the surrounding world by the population, imaginative thinking, and its diversity. When determining the general nature of expressive means in the Kazakh language, the features of use and the reasons for use in a work of fiction (text, context), it is important and necessary to study the semantic structure, semantics, the combinative ability of each language unit in their composition, the semantic interpretation of the word, the meaningful semantic relations in the composition of the combination. Thus, it is possible to assess the level of linguistic and linguistic-cultural competence of the author of the text.

Keywords: expressive means, visual means, metaphor, epithet, comparison, linguoculturology.

Г.Т. Мұхамеджанова, А.Т. Мұхамеджанова

Северо-Казахстанский университет имени М.Козыбаева, Петропавловск, Казахстан

Выразительные языковые средства: лингвокультурологический анализ

Аннотация. В статье рассмотрена лингвокультурологическая характеристика языковых средств. Выразительные средства формируются в зависимости от основного словарного запаса какой-либо нации в литературном языке, умения употреблять слово, т.е. от развития ораторского искусства и способности языка этой нации передавать информацию. Его специфика обусловлена художественным восприятием населением окружающего мира, т.е. образным мышлением, его многообразием. При определении общей природы выразительных средств в казахском языке, особенностей использования и причин использования в художественном произведении (тексте, контексте) важно и необходимо изучить смысловую структуру, семантику, сочетательную способность каждой языковой единицы в их составе, смысловую интерпретацию слова, содержательные смысловые отношения в составе сочетания. Таким образом, можно оценить уровень лингвистической и лингвокультурной компетентности автора текста.

Ключевые слова: выразительные языковые средства, изобразительные средства, метафора, эпитет, сравнение, лингвокультурология.

References

1. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1983) [in Kazakh].
2. Vorkachev S.G. Lingvokul'turnyj koncept: tipologiya i oblasti bytovaniya [Linguocultural concept: typology and areas of existence] (VolGU, Volgograd, 2007) [in Russian].
3. Arutyunova N.D. Obraz, metafora, simvol v kontekste zhizni i kul'tury [Image, metaphor, symbol in the context of life and culture], *Filologicheskie issledovaniya* [Philological research], 1990. №3. p. 8. [in Russian].
4. Esenova K.O. Kazirgi kazak media-matininin pragmatikasy (kazak baspasoz materialdary negizinde): filol. gyl. dok. ... dis. [Pragmatics of the modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials: dis. of Doctor of Philological Sciences)]. 02.10.19. Almaty, 2007. [in Kazakh].
5. Syzдық R. Soz kudireti [Power of the word] (Sanat, Almaty, 1997) [in Kazakh].
6. Aldasheva A. Audarmatanu: lingvistikalık zhane lingvomadeni maseleler: filol.gyl.dok. ... dis. [Translation Studies: linguistic and linguocultural problems: dis. of Doctor of Philological Sciences]– 02.10.19. Almaty, 1999. [in Kazakh].
7. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1986) [in Kazakh].

Авторлар туралы мәлімет

Мұхамеджанова Гүлмира Тастемірқызы – PhD, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Мұхамеджанова Айнагүл Тастемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан.

Mukhamejanova Gulmira Tastemirovna – PhD, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.

Mukhamejanova Ainagul Tastemirovna – candidate of Philological Sciences, docent, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan.